

פרק שני – ניצנים של התיישבות

עוד בשנה הראשונה התארגנו המתיישבים באגודת "מושב הדר", שדאגה לחפירת בארות ולבניית בריכה, וכן לצרכים התרבותיים במקום. שתי אגודות נוספו בהמשך, ותרמו רבות לקיום ולרווחה. היו אלה "אגודת הלוואה וחיסכון חקלאי הדר" ו"אגודה צרכנית יצרנית הדר". "אגודת הלוואה וחיסכון" היתה בעיקרה גוף שנועד לפעולות אשראי. אגודת "פרי הדר" פעלה לשיווק ההדרים של הפרדסים הבינוניים והקטנים באמצעות חברת תנובה-אקספורט. ואילו "אגודה צרכנית יצרנית הדר" הוקמה כדי לדאוג לאספקת כל צרכי האוכלוסייה והמשקים. בשתי האגודות היו כל המתיישבים חברים והן ממשיכות לתפקד עד היום. בעיקר התבססה האגודה הצרכנית – שתפקידה העיקרי לספק מזון לעופות ולשווק את התוצרת של החקלאים בהדר.

האווירה המקומית המיוחדת הביאה לכך שלאגודה הצרכנית היתה עמדה כלכלית חשובה בכפר הדר. בתי קפה או מסעדות, למשל, לא נראו בהדר – בוודאי לא כצורתן בשאר המושבות; במקומם היו שני בתי-אוכל של משפחות פועלים, מעין ענף עזר לאשת הפועל, בלי שלט ובלי חלון ראווה, שם אכלו הפועלים הרווקים בהתאם לתקציבם הזעום. בתי האוכל "מטבח רוחני" ו"מטבח קוסטנוביץ" שימשו גם מעין מועדונים זעירים.

גברת קלריך ואוהלי הבדוים

בשנים אלה ניטעו ההדרים במשק שיפר, וכך גם פרדסי לב. יוסף ויצחק לב, בניו של משה לב, היו בוגרי בית-הספר החקלאי מקוה ישראל. הם היו בין הראשונים שעלו להדר, הכשירו את הקרקע ונטעו פרדסים. אחר כך טיפלו בפרדסים הצעירים שבבעלות המשפחה וניהלו אותם, וכך עשו גם בפרדסים של מתיישבים אחרים, שעדיין לא גרו במקום. חברי קבוצת הפועלים שאירגנו כונו "פועלי לב", ובעזרתם ביצעו האחים את כל העבודות הנדרשות. לפועלי לב היה מטבח משלהם בצריף שעמד במקום שבו נמצאת היום המרפאה של קופת-חולים.

ב-1932 התיישב בהדר אפרים כהן, שהתחתן עם מרים, בת למשפחת לב. "שילמנו שכר יום עבודה יותר מהמקובל בסביבה", הוא מספר. "שכר יום עבודה במושבות היה אז חמישה-עשר עד שמונה-עשר גרושים, ואנחנו שילמנו עשרים וחמישה גרושים ליום עבודה והיגענו עד שלושים גרושים וזה נחשב אז לשכר יפה מאוד.

"הכשרת האדמה דרשה מומחיות. מר קרית, שגם רכש קרקע, עשה מפה טופוגרפית לכל פרדס, והיה צריך ליישר את האדמה בסקריפר, להוריד גבעות ולמלא עמקים כדי להתאים את פני השטח לשיטת ההשקאה של הזמן ההוא:

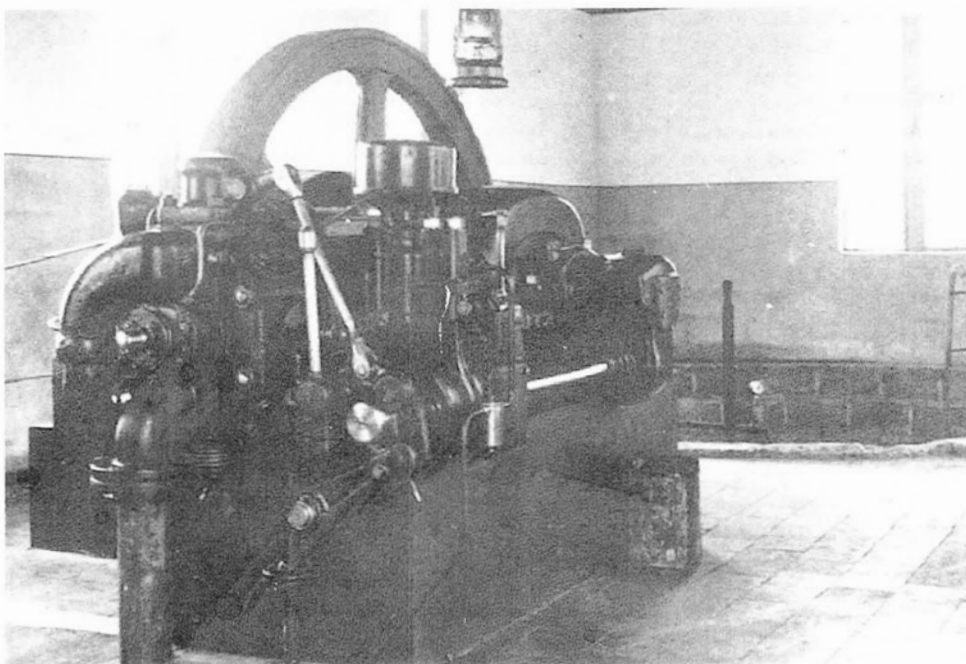
לא רק צירוף הקרקעות הנפרדות היה הבסיס להקמתו של כפר הדר; הדבר נכון גם לגבי ההסכמה שנוצרה בין רוכשי הקרקעות – ובהם צבי איזקסון, יצחק רוקח וחבריהם, נחום שיפר ושותפו, המשקיעים היהודים מחוץ-לארץ והעירוניים שרכשו חלקות קרקע קטנות. אלא שבאותה שעה לא היו תמימי דעים לגבי האופן שבו יעבדו את הקרקעות שרכשו: האם יעשו זאת בעצמם, או באמצעות החכרתן או מכירתן, ואולי באמצעות פועלים שכירים?

בדצמבר 1927 התאחדו מייסדי הדר בעלי המקצוע העירוניים עם נחום שיפר ועם אברהם ישפה, שרכש מאה דונם, והקימו אגודה שיתופית. בכך נקבע במידה רבה אופיו של היישוב. "מיד עם רכישת האדמות החליטו בעלי הקרקע על התארגנות לקראת הקמת אגודה שיתופית במקום", נכתב ברשימותיו של הרץ, שטרח רבות על איסוף ההתרשמויות והזיכרונות שעליהם מתבסס ספר זה. "צורת ההתארגנות הזאת נבחרה כדי להקל על רישום הקרקע במשרד רישום הקרקעות, וכן היתה מיועדת לאפשר למתיישבים הראשונים להתגבר בכוחות משותפים על המשימות המיידיות והדחופות ביותר: הכשרת הקרקע לקראת נטיעת הפרדסים, הכנת משתלת ההדרים שהיתה אמורה לשרת את המשקים הנפרדים, והקמת מפעל מים משותף."

האגודה השיתופית היתה לעובדה קיימת רק באביב 1929. גוש הקרקעות המשותף שבבעלות האגודה – 325 הדונמים של ה"עירוניים" ומאה ושלושים דונמים מתוך הגוש הגדול שרכשו שיפר ושותפו – חולק לחלקות קטנות יותר. הנחלות לא היו אחידות בגודלן, וכל מתיישב רכש קרקע בהתאם ליכולתו: היו חלקות בנות ארבעה-עשר דונם, והיו חלקות קרקע בנות עשרים דונם, עשרים וארבעה דונם ויותר. כבר בזמן תכנון החלוקה דאג ועד האגודה להפריש שטחים לרחובות ולמגרשים ציבוריים למטרות שתתגבשנה בעתיד. ברושים ניטעו בכניסה ליישוב, ושדרות עצי נוי – לאורך הרחובות העתידיים. טליה כספי (וישניבצקי) זוכרת כי נבחר מין עצים שונה לכל רחוב, וכי הפריחה המיוחדת לכל מין השפיעה על שם הרחוב. לדבריה, היו מפנים מי שחיפשו משפחה פלונית לא לפי שם הרחוב – אלא לפי העצים שהיו נטועים לאורכו. כך, למשל, זכה רחוב התכלת בשמו: הפריחה התכולה של עצי היקרנדה (ג'קרנדה) היא ששימשה השראה לאנשי הכפר. הפריחה הכתומה של הגרזילאה עיטרה את המשך רחוב התכלת, מהצרכנייה דרומה. רחוב דגניה התאפיין בעצי צאלון בעלי פריחה אדומה (שנעקרו בינתיים), ורחוב האורנים נקרא כך מפני שבתחומו חורשת האורנים; ברחוב עצמו ניטעו עצי ברכיטון.

מכון המים הראשון. לידו
פנינה זמודז'ק, רות זליגמן
ישי שוורצמן ואורחת.

הבאר והדיזל.

המים מגיעים לפרדס מנשה
כהן בשיטה הקליפורנית של
צינורות בטון ב-1933.

התחילו לצמוח, פגשו אותי הערביות. הן כה שמחו לראות אותי, ולא היה קץ לתודתן על מה שעשיתי בעבורן בעיני המים.

ברור מכך, כי חנה ושמחה קלדי לא התגוררו במקום בשנות הדר הראשונות. למען האמת, נחוצה היתה סיבה דוחקת כדי שיעקרו אל הכפר. "אני זוכרת", כתבה חנה קלדי על ימי מלחמת העולם השנייה, "כאשר צבא וישי הגיע לסוריה, ובתל-אביב הפציצו האוירונים האיטלקים של מוסוליני. עברנו להדר, עם כל משפחתנו, מפני שהבנו שיהיה זה מקום מקלט בטוח יותר מאשר ביתנו בתל-אביב. כמובן, גם נכדינו באו אתנו. פניתי לגנת בהדר, שתואל לקבל את נכדינו לגן-הילדים. הגנת קראה לאסיפת אמהות, ובה הסבירה לי כי נשות המקום – כלומר, נשות הדר – משלמות בדרך כלל חמישים גרוש לילד לחודש; ואילו מהנשים התל-אביביות היא דורשת לירה שלמה. עניתי לה בזו הלשון: 'לירה בעבור כל ילד אני מוכנה לשלם, אולם אני מתנגדת בכל תוקף לזה שאת מכנה אותי תל-אביבית. עם זאת לא אשלים!'"

אפרים כהן: בדרכון "מותאם"

אפרים כהן, שהיה מרוכשי הקרקע הראשונים, היה תושב ותיק בארץ; אך סיפורו יכול להמחיש כי האבחנה בין יהודים מחוץ-לארץ לבין המקומיים היתה תלויה בחוט השערה. שכן, אפרים כהן עלה לארץ-ישראל מפולין ב-1920, כשהוא מערים על שלטונות הכיבוש הבריטיים. אחרי שהארץ נכבשה מידי הטורקים, בוטלו הגזרות ולכל היהודים שגורשו במהלך המלחמה הותר לשוב לבתיהם. ואולם עולים אחרים נזקקו לאשרות-כניסה (סרטיפיקטים), ואת אלה קשה היה להשיג בכל שלושים שנות השלטון הבריטי בארץ-ישראל.

"הצלחתי להתאים בדרכון שלי דפים מדרכון של תושב חוזר שפגשתי בוורשה, כך שייראה כאילו אני חוזר לארץ, וכאילו הייתי בה לפני המלחמה", סיפר אפרים כהן. "כך הגעתי ארצה בחג הפסח תר"ף (1920). כעבור כמה ימים התקבלתי בשמחה על ידי מר קראוזה, מנהל בית-הספר החקלאי מקוה-ישראל, להיות ממלא מקומו של אליעזר יפה – שהיה שם מורה לגידול ירקות, ועזב על-מנת לארגן את מושב העובדים הראשון, נהלל.

"כעבור שמונה שנים של עבודה כמורה ומדריך בגן הירק של מקוה ישראל, בשנת 1927 פירסם יהושע חנקין כרוז בשם חברת הכשרת היישוב לבוא ולהירשם לקניית חלקת אדמה מתוך 4,000 הדונם של אדמות אברקישק, שאותם צריך היה לגאול. חנקין היה גיסו של מר קראוזה, ודרכו נודע לי על הכרוז. במשך הזמן שעבדתי במקוה ישראל הצלחתי לחסוך מעט כסף. הלכתי אל חנקין להירשם, וביקשתי לקנות עשרים וחמישה דונמים. גאלנו את האדמה מידי השייח' של אברקישק, ועל חלק משטח זה קם היישוב הדר.

מים הובלו בתעלות בטון פתוחות, ומהן חולקו המים לתעלות חפורות בקרקע ששימשו להשקיית כל שורה בפרדס; וכדי שלא יגרמו לסחף צריך היה ליישר את השטח. יוסף לב הצטיין בזה במיוחד, כי היתה לו תפיסת עין יוצאת מהכלל וידע ליישר את האדמה בהתאם לצרכי השקיה.

"יצחק ויוסף לב מילאו את תפקידו של ועד הכפר, כי המשרד עצמו היה עדיין בתל-אביב ולא היה מזכיר במקום. הם היו המקשרים בין הנעשה בכפר ובין המשרד בתל-אביב."

והיו, כמובן, בעלי קרקע נוספים. "באחד הימים, שאני זוכרת אותו בין המאושרים בחיי, פנה יצחק רוקח לבעלי, שמחה קלדי, המנחה, וסיפר לו כי השייח' של אברקישק מוכר אדמה טובה מאוד ולא יקרה", כתבה חנה קלדי, אלמנתו, בזיכרונותיה. "היה צורך לארגן קבוצת חברים ולנסוע למקום כדי לראותו וכדי לקנות את האדמה. בעלי אמר: 'בכדי לגאול אדמה בארץ-ישראל מותר אפילו לנסוע בשבת'. וכך היה: הוחלט לעשות זאת באחת השבתות. לדרך יצאו שבעה אנשים, ובהם מר רוקח ומר אבטיחי, בעלי ואני.

"כשהגענו למקום, מצאנו שטח שומם בלי עץ ובית ורק אוהלי בדוים פזורים על פני כל הסביבה. כשראו אותנו, שאלו אותנו הבדוים לאיזו מטרה הגענו; הם לא גילו כלפינו יחס עוין, אולם ביקשנו מאוד: "אם וכאשר תקנו את האדמה ותעמדו לעבד אותה – נא הודיעונו מראש, היות שיש לנו שטחי חיטה; אר"א נקצור את התבואה, והמקום יהיה פנוי'. בו במקום החלטנו בינינו כמה דונמים ירכוש כל אחד מן הנוכחים, וכן החלטנו כי לאחר שנקנה את האדמה ונעבירנה על-שמנו בספרי-האחוזה – תהיה העבודה החשובה הראשונה שלנו חפירה של באר מים.

"בעלי המנחה אמר ביר-במקום כי אצלנו תבוצע כל העבודה בידיים עבריות. לאחר שכל העניינים הסידוריים היו מאחורינו, וחפירת הבאר הושלמה, הקימונו צריך על אדמתנו, בתוספת מרפסת ומטבח. בינתיים שימש לנו הצריך כמחסן כלי עבודה לנטיעת הפרדס ולעיבודו. "בהשכמה של בוקר אביב אחד הובאו השתילים למקום המיועד להיות הפרדס, ובהנהלתם של יוסף ויצחק לב ניטע כל הפרדס במשך יום אחד. אפשר היה לרוות נחת משורות השתילים שעמדו כחיילים בשעת מפגן ביקורת [מסדר]. מסביב לכל שתיל היתה צלחת עגולה רחבת מים חיים מן הבאר. מול צריפנו במקום שעומד עתה ביתו של אפרים כהן, הקימו צריך – ושם גרו עשרה פועלים. אלינו באו לעשות מקלחת, והיו אסירי תודה על כך. באחד הימים, כשראיתי את נשי הבדוים נושאות כדי מים כבדים על ראשיהן ממרחקים, ריחמתי עליהן והרשיתי להן למלאות את כדיהן מהברז שבקרבת הבאר. כעבור ימים מספר, כשבאתי להדר לראות אם השתילים נקלטו ואולי אף

כמנהל הרפת. הידיעות על מכירת אדמות הדר ע"י יהושע חנקין מטעם החברה להכשרת הישוב פשטה במקוה ישראל ומספר עובדים מסגל מקוה ישראל החליטו לרכוש קרקע ולהתישב בהדר.

יחיאל רכש אפוא ב־1927 חלקת קרקע בת 25 דונם מהם 10 דונם "מעבר לואדי", רח' ההכשרות כיום הוא השטח שגבל במאהל של ערביי שבט אבו־קישק. מספר בנו יריב אורן:

"מחיר הדונם באזור זה באותם הימים היה כ־5 לירות מצריות, צריך לזכור כי הגם שהבריטים שלטו בארץ ישראל רווח בה עדיין השימוש במטבע המצרי.

הותיקים ידעו לספר על שטר בן "רבע לירה" מנייר, שנשא עליו את דיוקנו של גמל עמוס תיבות, או גרוש מחורר שעליו מדברת המימרה העממית – "כשבגרוש היה חור" – וכן היה המטבע של חצי גרוש שבו אפשר היה לקנות ביצה בינונית או חצי רוטל ענבי סאלט מידי רוכל ערבי.

לאחר רכישת הקרקע בהדר עבר יחיאל אורבך עם אשתו ובנו מתתיהו ז"ל למגדיאל, שם עבד כרפתן במשק של ז'וכביצקי ומעבר לשעות העבודה השקיע את המאמצים שנדרשו להכשרת השטח ולנטיעת הפרדס ב־1929, לבניית הבית ב־1930 והמעבר למגורים בהדר בשנת 1931 כאשר בינתיים נולד בן נוסף – יריב.

בראשית שנות ה־30 לצד גידול הפרדס, ניהל יחיאל את הרפת של שיפר שהייתה רפת לדוגמה אליה הובאו פרות מהולנד. מאוחר יותר עבד כמפעיל בארות המים של הדר. בשנות ה־40 וה־50 עבד כמנהל הרפת וכמורה לגידול בקר בביה"ס החקלאי ע"ש מוסינזון במגדיאל, מוסד שקלט נערים ונערות שנשלחו ארצה מהתופת של אירופה במסגרת עלית הנוער, ואת ניצולי השואה לאחר סיום המלחמה.

יהודה אריאל: תחילה היה המקום שמם

יהודה אריאל, מראשוני הדר, התגורר עם אחיו יוסף ועם אחותו עדה בצריף בקצה המושבה פתח תקוה. השנה היתה 1929, והשלושה עבדו בפרדסים יחד עם הפועלים הערבים. "העבודה היתה קשה ומפרכת. והנה פשטה שמועה שבשרון עובדים במעדרים במקום בטוריות כבדות. ותנאי העבודה שם קלים יותר", הוא מספר בזיכרונותיו. "נפשנו יצאה להגיע לאותו גן־עדן של עבודה עברית טהורה ותנאי עבודה אנושיים יותר. אולם כיצד מגיעים לשם? המרחק לא היה רב, כי אחרי הירקון התחיל למעשה השרון, אולם רוב השטח היה שמם. במגדיאל כבר היו פרדסים, אבל כל התחום מהירקון ועד מבואות כפר סבא לא היה מיושב.

"ועד פועלי מגדיאל, שהיה בראשית התארגנותו, לא איפשר לפועלים נוספים להתקבל למקום; ואילו הדר עדיין היתה ריקה מאדם. הראשונים שרכשו כאן חלקות אדמה מחברת 'הכשרת היישוב' מיסודו של יהושע חנקין היו פועלים

"שמחתי היתה רבה לאין שיעור. היתה זו ההתחלה של הגשמת החלום שלי להקים לי משק בארץ־ישראל, שיהיו בו לא רק פרדס אלא גם רפת, לול, ירקות ועצי פרי." אפרים כהן היה הראשון לנטוע עוד ב־1929, כאשר רק הופעלה הבאר וסיימו להניח את רשת המים במקום. "המוסדות המתיישבים", מספר אפרים כהן, "היו אז דלי אמצעים – ולא יכולנו לקבל מהם שום עזרה כספית. נאלצנו להקים את הכפר באמצעינו, מחסכונות ועל ידי חיי צנע.

"בין בעלי החלקות הקטנות היה החבר אריה אבטיחי, חלוץ העלייה השלישית, בעל כישרון בארגון חברה. בחרנו בוועד של חמישה חברים: נחום שיפר – יו"ר, אריה אבטיחי, שלמה קלריך, מרדכי קריתי ואני, אפרים כהן.

"התוויון לנו תכנית פעולה כדי לאפשר לחברים לעלות למקום בהקדם האפשרי. מר קריתי, מודד במקצועו, מדד את השטח לחלקות לפי הגדלים של החלקות: מחלקות של חמישה דונמים עד עשרים וחמישה דונם. הפרשנו חלק מהאדמה למטרות ציבוריות, כגון דרכים ומגרשים ציבוריים. כל אחד הפריש מחלקו. לפי זה הצטמק הדונם שלנו לשמונה מאות ושמונים מ"ר במקום אלף מ"ר."

למרות פעילותו בהקמת כפר הדר, המשיך אפרים כהן להתפרנס ממקום עבודתו – במקוה ישראל – כדי שיוכל לשאת בהוצאות טיפוחו של הפרדס ולקיים את משפחתו, ולו באורח צנוע, מן המשכורת שקיבל כמורה וכמדריך. רק בשנת 1932, כשהפרדס החל להניב פרי, התיישבו בני המשפחה בכפר וזאת, אף־על־פי שהפרי לא היה ראוי עדיין ליצוא.

"לפני שעברתי להדר בשנת 1932", מספר אפרים כהן, "קניתי בתל־אביב שני ליפטים גדולים, ומהם הקימותי צריף שבו גרנו עד שנת 1937. הצריף שימש לא רק אותי ואת משפחתי – אלא גם מרצים אורחים שהגיעו מדי פעם מתל־אביב על פי הזמנתה של ועדת התרבות. אז לא היתה תחבורה לשוב לתל־אביב, והמרצה נשאר ללון אצלי. גם פועל קבוע שעבד אתי במשק גר יחד אתנו. אשתי מרים ושני ילדינו, עמיחי ועוזי, לא התאוננו שצר המקום; בצריף שגודלו תשעה על שישה מטרים היה מקום לכולם." בצריף היו שלושה חדרים, מטבח, מרפסת סגורה ושירותים שנחשבו אז למותרות.

יחיאל אורבך: עולה בלתי ליגאלי

יחיאל ממיסדי הדר הגיע ארצה לאחר הכשרה חקלאית בגידול בקר, אותה עשה במסגרת "החלוץ" בגרמניה בתום מלחמת העולם הראשונה.

יחיאל הפליג לנמל בירות ומשם עשה את דרכו באמצעים שונים, לרוב רגלי, "גנב" את הגבול ליד מטולה ונקלע לישוב מחניים שבאותו זמן שהו בה, בין היתר, אברהם הרצפלד וטל (אביו של טליק אלוף השריון הנודע).

עבד במקומות שונים והשתקע עם משפחתו במקוה ישראל

החגיגה הציבורית הראשונה ונטיעת השדרות בהדר
ט"ו בשבט תר"ץ - 1930

ישראל אהרונוביץ' במשתלה.

מונס מזורי במשתלה.

יוסף לב - שוחל בנטיעה בחדר

אמאל הדור,

למיני גל האלף הדור. נבחרתי לזר בקרני ההישלמה של אצמור
אנל-קולק (סרם שטעבד השם דפס) גמור 8-1927 בשביל השטח
נאו-יבטיסיה קלפם ולפיו גפולור זמן הולמור אפה אלם אללנור
בפולור. נלמור כלסר חוריש ההישלמה הזלמה שלם ורפ אל חוריש
ההישלמה של האלף (יבטיסיה, כחן זלמור). בנלאכ 1929 אלמור של אצמור
הפס אלם הנלמור חלק מהשטח למיידה. הסמורתי בפרוף ההישלמה
ורפ אלם 2 פאלם בשטחור חוריש הדפולור שרפין הו נטויס דוקלם.
יור הפולמור בזל מההשלמה הסמולור ורפם אקפולא. הקלם היה שלם
וכל פיה.

בשלב 3 השלם הזמורנור גרש חובה דוקלם הנה, חפ שרפם
לפנה ונבולור יפה הזלמור זמסיה חרפול. למור הנני אלם חלק
היה בגלם לזר האלף חפ-בא השפמור בלור שלנור חרבה זלם, כר
אמר. אל הפרפז זמל בזלפן זמני חרפ ופולור, חפמלמור במקלור
חורף הנני זמל חורש ולנול חפמור אכרבה חרפמור זמלמור חורש

ואלף אל.

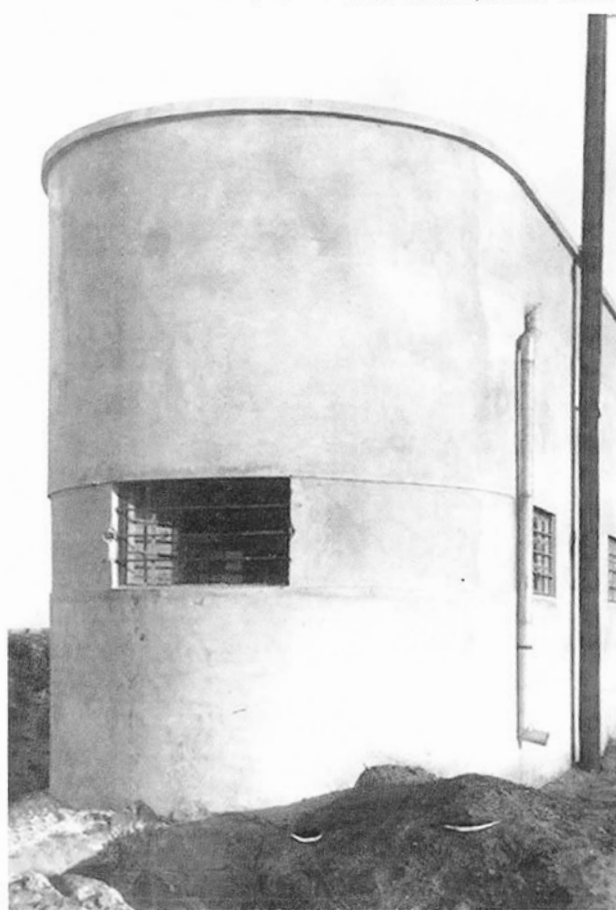
הפס, ז אלל זרפאס

הבריכה הגדולה ומשמאל הבריכה הגבוהה.

מכון המים ב' של מושב הדר. ברחוב הפרדס פינת התכלת.
הגג ישר עם מעקה להגנה ופתחי ירי. מונע בחשמל.

בתיה לב בהשקיה בפרדס.

בית משפחת אהרנוביץ'.
החדר הראשון שבנה אלימלך
קוסטנוביץ' ע"י הצריף.

אהרנוביץ' בפרדס הצעיר.

לאה וישראל בפרדס הצעיר -
השקים להגנה מזרם המים בואדי.

שיטת ההשקיה הקליפורנית בפרדסו
של אהרנוביץ'.

ופקידים בעיר תל-אביב וסביבתה, ומטרתם היתה לנטוע עצי הדר; ועד שהפרדסים יצמחו ויחלו לשאת פרי – התכוונו להמשיך בעבודתם ובעיסוקם. חלק מבעלי המטעים האלה הגשימו את שאיפתם: במרוצת הזמן עברו להתגורר בהדר, ובנו בה את צריפיהם; על 'בתים' לא העזו אף לחלום באותו זמן. לאחר הקמת הצריפים הקימו משקים, וכך היו לתושבים קבועים בהדר. אנו קנינו כאן חלקת אדמה בת ארבעה דונמים בארבעים ושמונה לירות מצריות, "מפרט יהודה אריאל, "בעוד אשר אלה שהקדימונו רכשו את אדמתם במחיר מוזל יותר. הקימונו צריך קטן, ועברנו מיד לעבוד ולחיות במקום הזה." אחרי תלאות רבות הגיעו יתר בני המשפחה להדר. ביניהם היו האחות הצעירה ברוריה, ההורים והאח הבכור עם אשתו ושני ילדיהם. התנאים היו קשים: עבודה לא נמצאה תמיד; והיו עונות מתות בחקלאות. בחורף היו הפרדסים הצעירים סגורים בדרך כלל, כי נחרשו ונזרעו בתורמוס לזבל ירוק והיו רחוקים עדיין מלתת פרי.

"רק באביב, עת מפלחים את אדמת הפרדסים ומצניעים את התורמוס בקרקע – מתחילה עונת העבודה מחדש," כתב יהודה אריאל, "וגם אז השכר זעום: עשרים גרוש מצרי ליום עבודה. למרות כל זאת, היו כאלה שחסכו גרוש לגרוש וקנו, במחיר מוזל, לא יותר משתי ספרות, מגרש קטן ובנו צריך, הקימו משפחות ופיתחו משקים זעירים עם ירקות, עז ולולים קטנים שנקראו 'סוכות'.

"לא אחת עמדנו על עברי פי פחת, אולם התאוששנו והצלחנו לצאת לדרך המלך. בשנה הראשונה של המושבה הדר היו בה רק כמאתיים דונמים נטיעות עצי הדר. אולם היא היתה כמעט ריקה ממתיישבים, חוץ ממשק נחום שיפר שהיה בראשית הקמתו על-ידי קומץ אנשים מאנשי גדרה שלום סברדלוב, אהרון קפלן, מונס מזורי ומנהלה עשהאל צוקרמן. העובדים היו באים מחוץ למקום, בעיקר ממגדאל. בבוקר היו באים, ולעת ערב חוזרים למקום מגוריהם. בשבתות ובחגים לא נראתה כאן נפש חיה פרט לשומרים ורועי העדרים משבט אבד-קישק. אך לאט לאט הלך המקום והתאכלס על ידי פועלים נוספים, שבאו לעבוד כאן בנטיעת הפרדסים ונאחזו והתקשרו למקום. תחילה כולם התגוררו בצריפים. כעבור שנים החליפו המתיישבים את צריפיהם בבתים צנועים, והמקום התמלא חיים."

בשנים 1930-1933 ניטעו בכפר הדר יותר מחמש מאות דונם של פרדסים, ובגוש שמדרום לכפר הדר – עוד כ-3,500 דונם. רבים מבעלי החלקות עדיין לא גרו במקום, אך הנטיעות החלו גם באדמות שלהם, ובתנופה גדולה. נטיעות אלה הצריכו הרבה ידיים עובדות, ובעיקר בעונות מסוימות. באותה תקופה הגיעו לארץ-ישראל עולים רבים מפולין ומרומניה; להדר הגיעו גם משפחות שעזבו את כפר חיטין (משפחות ברזובסקי ובורלא) ואת באר טוביה

(משפחת אושרוב-אשרי), שנקלעו למשבר חמור. באמצע שנות ה-30 התחילו הפרדסים להניב. בעלי המשקים התארגנו לאגודה, ושיווק הפרי נמסר ל"הי"ת" המשביר, יכין ותנובה. בשנים הראשונות היה הפרי גדול מאוד. "הפרי הכי קטן," מספר אפרים כהן, "היה אז מאה ועשרים בתיבה גדולה של שבעים וארבעה ס"מ. רוב הפרי היה בגודל של מאה לתיבה, ואף גדול יותר. הפרי הגיע לגודל הזה הודות לזבל האורגני שלא קימצנו לתת לעצים שנה-שנה, והודות לטיפול הטוב שהענקנו להם" – ובכלל זה ההשקיה המסודרת.

לאה, ישראל – וזרלה אהרונוביץ

לאה וישראל אהרונוביץ הגיעו לכפר הדר בתחילת שנות ה-30. ישראל עלה מפולין, ובארץ למד בבית-הספר החקלאי מקוה ישראל. לאה, אשתו, הגיעה מלטביה לתל-אביב, ועברה הכשרה ב"בית החלוצות" של חנה מייזל.

אפרים הרץ, אשר התחיל את דרכו בהדר כרועה פרות במשק שיפר, הכיר את בני הזוג אהרונוביץ בצריך של בית-הפועלים. ברשימותיו המפורטות תיאר את ישראל כ"בחור גבוה וחסון, לבוש ברישול בבגדי חאקי. במרוצת הימים הייתי מבאי ביתם. צריך היה לדבר שם בשקט, כי 'זרולה' התינוקת ישנה'. הדבר היה שנה אחרי שחיים ארלוזורוב נרצח על שפת ימה של תל-אביב – רצח שהסעיר את היישוב – ולבתם הבכורה קראו בני הזוג אהרונוביץ ארלוזורה, על שם המנוח, ד"ר ארלוזורוב."

ישראל היה אחד החלוצים בהדר. באותה תקופה הרחובות היו חוליים, עשבים שוטים גבהו בצדי הדרכים, והתנים ייללו בלילות. ישראל בנה חדר אחד מבלוקים, וכמטבח הוסיף צריפון פח, שנשען על החדר וכוסה בגג משופע. כאשר הושלמה בניית הבית, הביא את אשתו למקום.

הוריו של ישראל אהרונוביץ רכשו חלקת אדמה, כעשרה דונם, שעליה נטעו פרדס. ואולם עד שהפרדס יניב פרי – היה צורך לדאוג לפרנסת המשפחה. ישראל הקים משתלה של ציטרוסים ושל נשירים, וכעבור זמן-מה גם לול קטן של מטילות. באותה תקופה נתנה מחלקת ההתיישבות של הסוכנות הקצבה להקמת שני בניינים בהדר לרפתות. אחת מהן היתה מיועדת לאהרונוביץ, וכעבור זמן לא רב אכן העמיד בה פרה מבכירה. "אהרונוביץ בונה את משקו וביתו בעזרת שותפתו לחיים לאה," כתב הרץ. "הכול הם עושים במו ידיהם. הוא מתקדם בצעדים איטיים ומדודים לקראת ביסוס משקו החקלאי. וכשאמו התאלמנה והיתה משותקת ברגליה, דאג לסעוד אותה, הביאה בצל קורתו והפקיד אשה בשכר לטפל בה עד ימיה האחרונים..."

הודות למשתלות שלו – פורחות עד היום הזה ה"סנטרזות" של ישראל אהרונוביץ, והתפוחים שלו מניבים את פריים. "עוד זכורים לטוב שזיפי ה'ביוטי' וה'קלאסי' העסיסיים שטיפח, שנעלמו זה כבר מסל הפרות

תחיה יעקובי-בורלא ליד בית משפחת בורלא.

מקור הכנסה אחר. בעידוד הממשלה הבריטית הוא זרע אפוא תפוחי אדמה – בשותפות עם זאב וילובסקי – והיבול סופק לחיילי הצבא הבריטי שחנו במצרים ובארץ-ישראל. אהרונוביץ היה איש עבודה מובהק, המפנה תמיד את מרצו לאפיקים פוריים. ובנוסף לכך, כפי שקבע אפרים הרץ, "בהדר משפחות רבות שאין לפקפק בחריצותן, ברם להיות מעורב בין הבריות – אין אח ורע לאהרונוביץ." הסמל המסחרי שלו באותה תקופה היתה האתון הלבנה הרתומה לעגלה שרכש לו, אשר שירתה בנאמנות את בעלה בחלוקת השתילים בתקופה שבה היו המשתלות שלו בשיא פריחתן. "מכל השתילים נתן במתנה למגרש ולצריף הראשון ולשכונה שטרם היה לה שם ובינתיים נקראה שכונת שפאק," כתב אפרים הרץ. כאיש בעל מרץ היה ישראל אהרונוביץ חבר גם בוועד המושבה, בכל הוועדות בכינוסים החקלאיים ובכל תערוכה חקלאית.

"עברו שנים רבות; ידידנו ישראל אהרונוביץ רוכב עתה לא על גבי האתון כי אם על קטנוע, וכשמתחיל הקטיפ מתחילה מריטת העצבים: הנה חשרת עננים, ויורד ברד, וגדול החשש לנזק והפסד. וכאשר אפשר לקטוף – תלויים בחסדו של ספק המכלים. אם זכית, יש לך פועל טוב... כאלה הנה המחשבות. ישראל אהרונוביץ, כמו אז, מופיע כמלאך מושיע. יש שהוא מבטיח למחר כמה מכלים, או שיתן לי את הפועל שלו... הפעם פשוט רצה לנוח... הוא משוחח על דא ועל הא, אך פתאום נזכר ודורך על דוושת הקטנוע, אומר 'שלום' ובורח: 'אם אאחר, לאה יכולה להעמידני למשפט צבאי...'"

שלנו," כתב הרץ בגעגועים. במשתלת הנשירים שלו אפשר היה להשיג שתילי אפרסקים שהיו מתכסים מדי שנה בפריחה ורודה, ופירותיהם – תאווה לעיניים ולחיד.

כבעל מקצוע היה ישראל אהרונוביץ מקבל הצעות לנהל פרדסים קטנים, ובעזרת עבודה זו היה מצליח לאזן את תקציבו ולממן את סל המזונות המשפחתי בתקופה שחלפה עד שהפרדס שנטע התחיל להניב פרי.

אפרים הרץ הוסיף בשולי הדברים כי אהרונוביץ העניק לו מתת פרי ללא תמורה כספית: "זאת היתה מתנה לכבוד המגרש שרכשתי ברחוב הגשר (שכונת שפאק שם המקום לראשונה)," כתב. לא הייתה זו העזרה היחידה שקיבל – וכמותו היו בוודאי רבים. בשנה השנייה, כשהייתה בצרכנייה מחלקה טכנית, קנה בה אפרים הרץ צינורות השקיה של צול; "ואז הרשיתי לעצמי להזמין אצל אהרונוביץ שתילי ציטרוסים, שתיל מכל סוג. הוא יעץ לי לנטוע לימונים בגבול האחורי. ערב אחד אני חוזר מן העבודה, והנה כל השתילים נטועים ומושקים, וצלחות קטנות מסביב. אני שואל את אשתי, רשקה, מי שתל את העצים? והיא עונה לי כי לובקה (לוי) קלמפנר ואתו עוד פועל נטעים, וגם שתי קלמנטינות."

אלא שכאשר הפרדס של אהרונוביץ' כבר הניב פרי שנים מספר – פרצה מלחמת העולם השנייה – והפרי איבד את ערכו. הפרדסן היה נחוש בדעתו לשמור על עצי ההדר לימים טובים יותר, ועם זאת לא היה מנוס מחיפוש אחר

חינקה בורלא וחנה עליה, תחיה יעקובי-בורלא ובתיה פרויליך-בורלא.

צבי בורלא: מהגליל לשרון

צבי בורלא עזב בשנת 1921 את ביאליסטוק אשר בפולין, ועלה לארץ-ישראל יחד עם אמו ועם אחיו הבכור. "תחנתם הראשונה היתה נוה-שלום בתל-אביב", כתבה בתיה פרייליך (לבית בורלא) על משפחת אביה. "אבא עבד בבניין, ואחי הבכור עבד בייבוש ביצות חדרה. אחרי שהורי התאזרחו בארץ הגיעו שאר בני המשפחה ארצה. שנתיים עבד אבא בבניין; אבל הוא לא בא ארצה על-מנת לעבוד בבניין: רצונו היה להיות עובד אדמה ולממש את הפסוק 'חדש ימינו כקדם' – כלומר, כעם העובד את אדמתו ומוציא ממנה את לחמו.

"כשקם ארגון להתיישבות מטעם תנועת 'המזרחי' בהנהגת הרב מאיר ברלין (בר-אילן), טבעי היה שאבא – שהיה שייך לתנועה זו – ייכלל ברשימת המתיישבים ששובצו למושב כפר חטיטין בגליל התחתון. הרשימה כללה חברים נוספים מן העלייה השלישית יוצאי פולין וליטא. הדבר היה בשנת 1923, וקופת המוסדות לא היתה משופעת בכספים. התקציב למתיישבים היה זעום, ולא הספיק אף לרכישת הכלים החקלאיים שנדרשו להם. הוקם צריף, שגגו כוסה בפחים והרצפה היתה מאדמת חמרה. בחורף סבלו הכול מהקור, ובקיץ להטה החמה בלא רחמים."

אחרי תלאות קשות, ובעקבות שנת בצורת ומאורעות תרפ"ט, נטשו משפחות רבות, ובהן משפחת בורלא, את כפר חטיטין. היו שפנו למושבות אחרות בגליל, היו שנטשו את דרך החיים החלוצית והתיישבו בעיר – והיו שבאו לשרון, למושבה החדשה שנקראה כפר הדר.

"בהיוודע למשפחה שבלב השרון מוקמת נקודה חדשה בשם כפר הדר, ויש אפשרות לקנות חלקת אדמה מאדמות נחום שיפר, פנה אבא בלי היסוס למשרד המתאים ורכש חלקת אדמה, בערך כשמונה דונמים, "מוסיפה בתיה פרייליך לספר. "על חלקה זו הקימו צריף למגורים, וכן צריף לרפת ולאורווה לפרד. מה רבה היתה השמחה למראה ברז מים שאינו מכזיב. מי שלא טעם טעם מים במשורה, לא יבין מהי שמחה על מים חיים הנובעים מן הברז." (על חפירת הבאר הראשונה ועל יציאת הבריכה אפשר לקרוא בפרק השביעי, מבני ציבור וצרכי ציבור.)

כרבים מהמתיישבים הראשונים, נאלצו גם בני משפחת בורלא להתחיל את דרכם במקום בעבודות חוץ. צבי בורלא עבד בחריש ופרדסים הצעירים. בנו, יעקב, עבד בבניין המשק – ובערבים היה פעיל ב"הגנה". במטווחים התגלה כקלע מעולה, ועם השנים התקדם בדרגות הפיקוד ב"הגנה". בגינה ליד צריפם הוריקה גינת-ירק לצרכי הבית. לא עבר זמן רב, ומן החצר נשמעה געיית פרה. קרקור תרנגולות עלה מן הלול. הבת הקטנה, חנה'לה ועוד ילד בגילה – היו שני הילדים היחידים בגיל הגן בהדר באותה תקופה. על דעת מי עלתה המחשבה שבתוך שנים מספר ייבנה גן ילדים שוקק חיים?

כעבור שנים מספר החל צבי בורלא לבנות בית בעזרת בנו יעקב. לא עבר זמן רב ושלד הבניין הוקם וכוסה בגג של רעפים אדומים. ואולם שלב הגימור התעכב והתעכב, מפני שהמשפחה סבלה מחסרון כיס חמור. באותה תקופה הגיעה להדר קבוצת ההכשרה לקיבוץ "השומר הצעיר", שנודעה בשם "כרית" (על כך בפרק השישי: כרית, מחר וכל השאר); צעירי הדר היו מבקרים בערבים ב"קיבוץ" ובייחוד נהגו לעשות זאת בערבי שבתות. יעקב בורלא, בנו של צבי, נשא לאשה את חניקה מבנות קיבוץ כרית, ומכאן ואילך חל מפנה בחייו.

"בינתיים הגיעו 'מאורעות' 1936", כותבת בתיה פרייליך. "ממשלת המנדט הבריטי הקימה את 'חיל-הנוטרים', בעידוד 'הסוכנות היהודית', ויעקב בורלא התמנה לסמל בגוש רמתיים. אחרי תקופת הנוטרות חזר להדר, ועמו אשתו חניקה ובנם דרורי, שכבר היה בגיל בית-הספר. בתם ניצה נולדה מאוחר יותר. יעקב בנה בחצרו בניין ובית מלאכה לאינסטלציה ולריתוך.

"צבי בורלא זכה לחתן את כל צאצאיו, ולראות מכולם קורטוב של נחת. הוא היה יהודי נבון ובר-אוריון, ושנים רבות היה חבר בוועד של כפר הדר – למעשה, עד שקם האיחוד עם רמתיים. הוא המשיך לעבד את משקו כל עוד איפשר זאת מצב בריאותו; רק בערוב ימיו בגדו בו רגליו, וההליכה קשתה עליו. בתו תחיה ובעלה פישל יעקובי סעוד אותו בשעותיו הקשות."

צבי בורלא בלול.

קטיף במשק בורלא. בתמונה:
שושנה בורלא, אברהם פרידלר,
פרומה לוי ואפרים הרץ.

ארוחת בוקר בפרדס.

קטיף במשק בורלא ב-1933.
איסר בורלא מימין למטה –
הוצאת סלי הפרי באלווקה
ועגלת סוס.

חינקה בורלא משמאל, תחיה
בורלא ואסתר רייך.

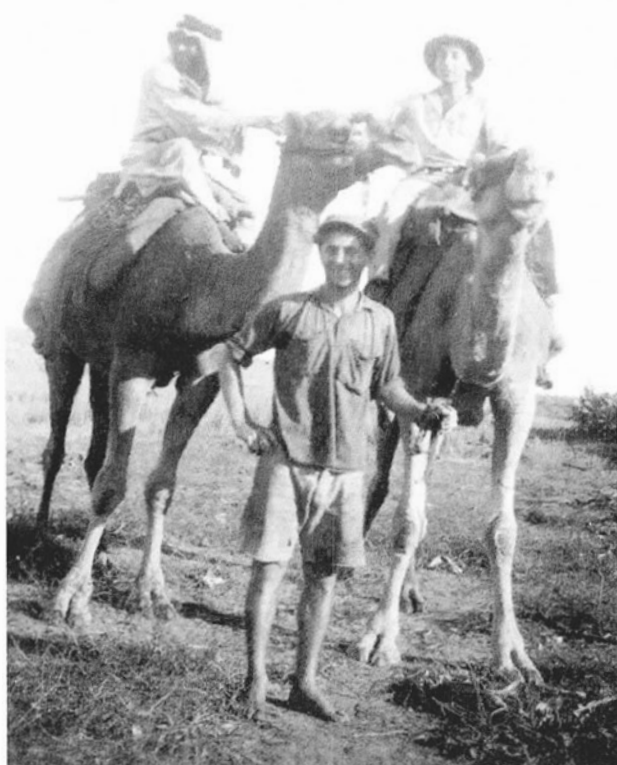

בתיה בורלא בקטיף.

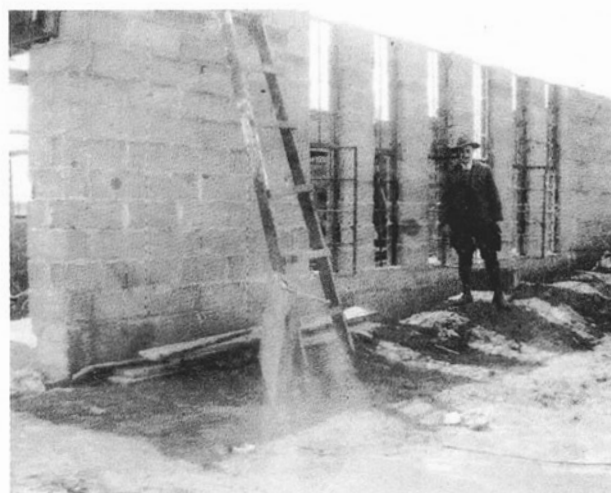

הובלת הסלים.
הסוס גם לרכיבה.

הגמלים שהובילו זיפזיף
לביתו של מונס ב-1930.

בנין באר א' בבנינו 1929.

הובלת זיפזיף מחוף הים בהרצלליה לבניה גם בהדר, העגלון זאב רייזברג.
מאחור הגמלים בים למילוי זיפזיף.

